

ศึกษารัฐตามแนวอัคคัญญสูตร A Study of State Based on Aggannasutta

มานพ นักการเรือน*บานชื่น นักการเรือน*สุวิทย์ รัตนปัญญา** เพ็ญศรี บางบอน**สาวิทย์ หลาบมาลา

Manop Nakkanrian* Banchuen Nakkanrien* Suwit Rattanapanya** Pensri Bangbon**

Sawit Lhapmala**

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย*

ศูนย์การศึกษาจังหวัดอุดรธานี มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา**

Mahamakut Buddhist University*

Suan Sunandha Rajabhat University Udonthani Education Center**

บทคัดย่อ

รัฐในอัคคัญญสูตร เป็นเพียงรัฐในยุคเริ่มต้นคือรัฐเผ่าชน (Tribal State) ซึ่งเกิดขึ้นจากการรวมตัวของวงศ์วานต่าง ๆ ประชากรเป็นสัตว์โลกคือพรหมที่ย้ายถิ่นฐานจากพรหมโลกชั้นอาภัสสระมาที่โลกตามแรงกรรม มีดินแดนหรืออาณาเขตที่แน่นอน มีขนาดพื้นที่ไม่กว้างขวางมากนัก อยู่ในเขตอบอุ่น เหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรม เนื่องจากความขัดแย้งและการเอาเปรียบกันของคนในสังคม มหาชนจึงได้ร่วมกันคัดเลือกบุคคลที่มีลักษณะดีให้ทำหน้าที่ปกครองดูแลตัดสินข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยความชอบธรรม รัฐมีอำนาจสูงสุดในการปกครองประชาชนภายในรัฐได้อย่างมีอิสระปราศจากการควบคุมจากรัฐอื่น ๆ โดยมีเป้าหมายคือการทำให้รัฐเกิดความสงบสุข

คำสำคัญ : รัฐเผ่าชน; อัคคัญญสูตร; ความชอบธรรม

Abstract

State in Aggannasutta was just an early state, the tribal state which arose from the integration of various genealogy. The population of the state was the world animal from Abhassara Brahma, who migrated from the Abhassara Brahma World to the human world according to kamma. The territory of the state was not a very spacious area, in a warm area, suitable for farming. Due to conflicts and exploitation of people in society, the public had jointly selected well-mannered individual to oversee and resolve various disputes by legitimacy. The state had the highest power to govern the people within the state freely, without control from other states, with the goal of creating a peaceful state.

Keywords : Tribal State; Aggannasutta; Legitimacy

บทนำ

มนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่จะต้องมีชีวิตอยู่ร่วมกันกับบุคคลอื่น ๆ ติดต่อกันสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน พึ่งพาอาศัยกัน ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างอิสระตามลำพังแต่เพียงผู้เดียวได้ เมื่อมนุษย์มาอยู่ร่วมกัน หากมิได้กำหนดกติกาอะไรสักอย่างขึ้นมากำกับการอยู่ร่วมกันของมนุษย์แล้ว จะก่อให้เกิดความสับสนวุ่นวายขึ้นในสังคม ดังนั้น

จึงจำเป็นจะต้องกำหนดกติกาขึ้นมาและคัดเลือกผู้นำที่เหมาะสมให้มาทำหน้าที่ควบคุมดูแลสังคมให้ดำเนินไปได้ด้วยความเรียบร้อยตามกติกาที่ได้สร้างตามฉันทานุมิตินั้น

อัครัญญสูตรเป็นพระสูตรลำดับที่ 4 ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ 11 มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรม ได้แก่ กุศลกรรมบถ 10 โพธิปักขิยธรรม 7 ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท เป็นหลัก และได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นมาของพรหม โลก มนุษย์ สังคม และวรรณะ ซึ่งสังคมได้พัฒนามาจากครอบครัวขยายใหญ่เป็นเชื้อสายหรือวงศ์วาน แล้วเป็นรัฐในที่สุด เพื่อแก้ไขปัญหาซึ่งเกิดขึ้นในขณะนั้น คือการกระทำความผิดชั่วช้าต่าง ๆ โดยมีเป้าหมายคือการทำให้สังคมเกิดความสงบสุข

บทความนี้ กล่าวถึงสังเขปอัครัญญสูตร การเกิดขึ้นของรัฐ องค์ประกอบของรัฐ และวิวัฒนาการของสถาบันทางสังคมในรัฐ ตามลำดับ

สังเขปอัครัญญสูตร

อัครัญญสูตรเป็นพระสูตรลำดับที่ 4 ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ 11 แปลว่า พระสูตรว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก ขึ้นนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร รูปแบบของพระสูตรเป็นบรรยายโวหารแบบสาธกนิทานโบราณคดีประกอบ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตรนี้แก่สามเณรชื่อว่าเสฏฐะและสามเณรชื่อว่าทวาทะ ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขาณวิหารมราดาในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงชี้แจงให้เข้าใจว่า พวกพราหมณ์ไม่รู้เรื่องเก่าหรือความเป็นมาของวรรณะ 4 ตามความเป็นจริง และทรงนำนิทานโบราณคดีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกมาตรัสเล่าประกอบหลักธรรมของพระองค์ เพื่อชี้ให้เห็นว่า พวกพราหมณ์เข้าใจเรื่องระบบวรรณะผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากเดิมอย่างไร อัครัญญสูตรเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์กันของมนุษย์ทั้งทางการกำเนิดและทางความประพฤติ การแบ่งชั้นวรรณะนั้น ในชั้นเดิมมิได้มาจากหลักการอื่น ๆ นอกจากการแบ่งงานหรือแบ่งหน้าที่กันตามความสมัครใจ แล้วก็มิใช่ใครวิเศษกว่าใครมาแต่ต้น แท้จริงก็คนชั้นเดียวกันมาแต่เดิม ทั้งนี้เป็นการทำลายทิฐิมานะ ช่วยให้เกิดการดูหมิ่นกันและกัน เป็นการปฏิเสธหลักการของพราหมณ์ที่ว่าใครเกิดจากส่วนไหนของพระพรหม ซึ่งสูงต่ำกว่ากัน

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรุปว่า การเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร และแม่แต่สมณะ ล้วนเป็นโดยธรรมคือหน้าที่ มิใช่โดยวรรณะอย่างที่ว่าพวกพราหมณ์เข้าใจ ทั้ง 5 พวกนี้ ถ้าประพฤติธรรม คือ กายสุจริต จิตสุจริต และมโนสุจริต เป็นมิจฉาทิฎฐิ หลังจากตายก็ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก เหมือนกัน ถ้าประพฤติธรรม คือ สุจริต 3 หลังจากตายก็ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์เหมือนกัน หรือถ้าทำทั้ง 2 อย่าง (คือชั่วก็ทำ ดีก็ทำ) ก็จะได้รับทั้งสุขทั้งทุกข์เหมือนกัน (ที.ปา. 11/111-140/83-102)

อัครัญญสูตรเป็นพระสูตรซึ่งกล่าวถึงหลักธรรมในช่วงต้น (นิทานวนณะ) และช่วงท้าย (นิคมวนณะ) ของเนื้อหา ได้แก่ กุศลกรรมบถ 10 กับ โพธิปักขิยธรรม 7 สำหรับเนื้อหาในส่วนกลางซึ่งมีปริมาณมากที่สุด นอกจากจะได้แสดงนัยเรื่องเกิดขึ้นมาของพรหม โลก สิ่งมีชีวิต สังคมและวรรณะแล้ว ยังได้แสดงหลักธรรมไว้อีก 2 หลักธรรม แม้ไม่มีภาระระบุชื่อหลักธรรมที่ชัดเจน แต่เมื่อพิจารณาความในเนื้อหาแล้วก็สามารถมองเห็นหลักธรรมนั้น ๆ ที่ซ่อนอยู่ได้เด่นชัด คือ ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท นั่นเอง

สรุปได้ว่า อัครัญญสูตรเป็นพระสูตรลำดับที่ 4 ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค รูปแบบของพระสูตรเป็นบรรยายโวหารแบบสาธกนิทานโบราณคดีประกอบ แก่นเรื่องคือ การให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมกันของมนุษย์ แต่แตกต่างกันไปเพราะได้ทำหน้าที่หรืออาชีพการงานแตกต่างกันไป นอกจากนั้น ได้กล่าวถึงกำเนิดโลกมนุษย์ และสังคม เมื่อเวลาผ่านไปนาน ๆ เข้า มีการขยายตัวของสังคม จนได้เกิดมีการแบ่งวรรณะต่าง ๆ ตาม

อาชีพงานที่ทำ ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพทย์ ศูทร และสมณะ ถ้าประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ มีความเห็นผิด เมื่อตายไป ก็จะเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เหมือนกัน ถ้าตรงกันข้าม คือประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ มีความเห็นชอบ เมื่อตายไป ก็จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์เหมือนกัน หรือถ้าทำทั้ง 2 อย่าง (คือชั่วก็ทำ ดีก็ทำ) ก็จะได้รับทั้งสุขทั้งทุกข์เหมือนกัน

การเกิดขึ้นของรัฐ

ในอัครัญญสูตร กล่าวถึงว่า มนุษย์เริ่มต้นจากการไม่มีรัฐ การมีกรรมสิทธิ์ร่วมกันในทรัพย์สิน การปราศจากการเอารัดเอาเปรียบกันและสภาพธรรมชาติที่สมบูรณ์ และต่อมา เมื่อมีบางคนละเมิดในกรรมสิทธิ์ ทรัพย์สินของผู้อื่น การพุดเท็จ ตลอดจนการทำร้ายร่างกายผู้อื่น จึงทำให้มีรัฐเกิดขึ้น ซึ่งการมีรัฐนั้นเป็นสิ่งไม่พึงประสงค์ เพราะรัฐเกิดมาจากความชั่วร้ายหรือกุศลธรรมที่อยู่ในจิตใจของมนุษย์นั่นเอง

เมื่อหมู่มนุษย์เดือดร้อนเช่นนี้ จึงร่วมกันสรรหาคัดเลือกผู้ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมคือบุคคลผู้มีรูปร่างดีกว่าบุคคลอื่นเพื่อเป็นผู้ปกครอง ดังข้อความในพระสูตรว่า “ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นจึงเข้าไปหาท่านที่มีรูปร่างงดงามกว่า นาดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า น่าเกรงขามกว่า แล้วจึงได้กล่าวดังนี้ว่า มาเถิด ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าว จงติเตียนผู้ที่ควรติเตียน จงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่โดยชอบเถิด และพวกเราจักแบ่งปันข้าวสาละให้แก่ท่าน” (ที.ปา. 11/130/96) โดยมีชื่อเรียก 3 ชื่อ คือ 1. มหาสมมต คือเป็นผู้ที่มหาชนเห็นร่วมกันเลือกขึ้นมา เพื่อตัดสินปัญหาการละเมิดสิทธิของบุคคลอื่นในสังคม และทำหน้าที่หลักที่สำคัญที่สุดก็คือ การลงโทษ 2. กษัตริย์ คือ เป็นผู้เป็นใหญ่แห่งเขตแดน เพราะต้องจัดสรรปันส่วนที่นาเพื่อการทำเกษตรกรรม และ 3. ราชา คือ เป็นผู้ทำให้มหาชนยินดีได้โดยชอบธรรม แม้แต่การคัดเลือกผู้ปกครองในหมู่นก ดังที่ปรากฏในอุกขาตก ยังต้องเลือกนกที่มีความสวยงามและนำดูน่าชม โดยเลือกนกหงส์ทองให้เป็นผู้ปกครอง (ขุ.ชา.อ. 4/86-88) เป็นการเน้นไปที่ลักษณะทางกายภาพของผู้ที่ถูกคัดเลือก เป็นคุณสมบัติที่สำคัญของผู้ปกครอง เป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดอำนาจได้เช่นกัน ส่งผลทางด้านจิตวิทยาได้เป็นอย่างมาก คือจะทำให้ผู้ที่พบเห็นเกิดความรู้สึกยกย่องชื่นชม ส่วนผู้ที่มีลักษณะทางกายภาพไม่สง่างาม ไม่สวยงาม ถึงแม้จะมีอำนาจมาก แต่ก็ไม่เป็นที่สะดุดตาของผู้ที่พบเห็น

ผู้ปกครองในอัครัญญสูตรมีหน้าที่หลักคือ 1. ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวโดยชอบ 2. ติเตียนผู้ที่ควรติเตียนโดยชอบ และ 3. ขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ (ลงโทษ) โดยชอบ (ที.ปา. 11/130/96) ดังนั้น หน้าที่ของผู้ปกครอง ซึ่งมีคำว่า “โดยชอบ” ต่อท้าย จึงหมายถึงจะต้องมีความถูกต้องดีงามชอบธรรมประกอบไว้ด้วย ผู้ปกครองมีลักษณะเป็นธรรมราชา คือผู้ทรงไว้ซึ่งธรรมะ ประชาชนพร้อมใจกันมอบอำนาจให้แก่ผู้ปกครองก็จริง แต่ก็มีพันธสัญญาว่าผู้ปกครองจะต้องปกครองโดยธรรม ประชาชนจึงจะแบ่งผลประโยชน์ให้

ในอัครัญญสูตรนั้นไม่ได้ระบุว่า ตำแหน่งผู้ปกครองนั้นมีกำหนดระยะเวลาานเท่าใด ทั้งนี้ เนื่องจากรัฐในขณะนั้นเป็นรัฐขนาดเล็ก อยู่ในยุคสังคมเกษตรกรรม คนในรัฐคงไม่มากนัก เรื่องกำหนดเวลาจึงไม่ใช่ประเด็นสำคัญ แต่เน้นไปที่ผู้ปกครองจะต้องควบคุมดูแลผู้ใต้ปกครองด้วยความชอบธรรมเท่านั้น

บทบาทของผู้ปกครองนั้นเป็นผู้พิพากษา คือตัดสินคดีความลงโทษผู้กระทำความผิด ตั้งแต่การรับทรัพย์ตลอดจนกระทั่งประหารชีวิต โดยได้รับส่วนแบ่งเป็นข้าวสาละ ซึ่งต่อมาเป็นเงินเดือนและสวัสดิการต่าง ๆ ผู้ปกครองในยุคแรกจึงมีการรวบอำนาจเบ็ดเสร็จทั้งในส่วนนิติบัญญัติ (ออกกฎหมาย) บริหาร (ปกครอง ดำเนินการและจัดการ) และตุลาการ (ตัดสินคดีความและลงโทษผู้กระทำความผิด) แต่ในปัจจุบัน พยายามแยกส่วนเพื่อเป็นการคานอำนาจของกันและกัน

สรุปได้ว่า รัฐในอัครัญญูสูตรนั้นเกิดขึ้นมาจากความขัดแย้งและการเอาเปรียบกันของคนในสังคม ผู้ปกครองจึงเป็นทางเลือกที่คนในสังคมจะต้องทำการคัดเลือกบุคคลที่มีความรู้ความสามารถให้เป็นผู้ปกครอง เพื่อจะเป็นผู้ที่ใช้อำนาจรัฐด้วยความชอบธรรม ซึ่งผู้ปกครองรัฐนั้นจะต้องคอยควบคุมความต้องการอันเกินขอบเขตของคนในสังคม เพื่อที่จะให้คนในสังคมสามารถใช้ชีวิตร่วมกันได้อย่างสันติสุข

องค์ประกอบของรัฐ

รัฐ (state) เป็นศัพท์ที่เน้นความผูกพันทางการเมือง (political unity) อันหมายถึง การที่ประชาชนอยู่ภายใต้ระบบการเมืองอย่างเดียวกัน มีอธิปไตยอันเดียวกัน รวมทั้งมีเอกราชเต็มที่ในฐานะที่เป็นรัฐ (จรรยา สุภาพ, 2514 : 25) ซึ่งมีความหมายแตกต่างไปจากคำว่า “ประเทศ” (country) เป็นศัพท์ที่เน้นสภาพทางภูมิศาสตร์ มักหมายถึง 1) สภาพดินฟ้าอากาศ 2) ความอุดมสมบูรณ์ของดิน 3) การมีแม่น้ำ บึง ลำคลอง ภูเขา ป่าไม้ (ดร. บรรพต วีระสัยและคณะ, 2532 : 91) และคำว่า “ชาติ” (nation) เป็นศัพท์ที่เน้นเชื้อชาติ (race) และหน่วยทางวัฒนธรรม (cultural unit) ซึ่งหมายถึง ประชาชนส่วนใหญ่ที่มีเชื้อชาติเดียวกัน พูดภาษาเดียวกัน นับถือศาสนาเดียวกันและมีขนบธรรมเนียมประเพณี รวมทั้งประวัติศาสตร์ร่วมกัน (อานนท์ อาภาภิรม, 2545 : 13)

รัฐ หมายถึง ชุมชนทางการเมืองของประชาชนที่อาศัยอยู่ร่วมกันในอาณาเขตหรือดินแดนที่แน่นอน มีรัฐบาลที่มีอำนาจอธิปไตยและความเป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐอื่น ๆ ภายนอก (รองศาสตราจารย์ ดร. สุพจน์ บุญวิเศษ, 2551 : 35)

รัฐมีองค์ประกอบที่สำคัญ 4 ประการ คือ (รองศาสตราจารย์คำรณ บวรณะนนท์, 2549 : 16-21)

1. ประชากร (Population) หมายถึง ประชาชนที่อยู่อาศัยอย่างถาวร โดยมีสัญชาติของรัฐนั้นเป็นเครื่องผูกพัน ประชากรในรัฐประกอบไปด้วย

- 1) พลเมือง (Citizens) คือ คนที่มีสัญชาติของรัฐนั้น เกิดในรัฐนั้น มีสิทธิเสรีภาพเต็มที่
- 2) คนต่างด้าว (Aliens) คือ คนต่างรัฐที่เข้ามาอาศัยในรัฐนั้น มีสิทธิเสรีภาพบางประการ
- 3) เผ่าชน (Tribes) คือ กลุ่มชนที่มีความเป็นอยู่ไม่แน่นอนในรัฐ ไม่มีหลักฐานแน่ชัดเกี่ยวกับการเกิด

และภูมิภินา

รัฐมีประเด็นที่จะต้องพิจารณาดังนี้

1) จำนวนประชากร ไม่กำหนดแน่ชัดว่า ต้องมีจำนวนเท่าใด แต่ควรมีจำนวนมากพอ เพื่อให้รัฐดำรงอยู่ได้ โดยพึ่งพาตนเอง

2) ลักษณะของประชากร ทางด้านเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา และวัฒนธรรมไม่กำหนดแน่ชัดว่าจำเป็นจะต้องมีเหมือนกัน แต่ต้องมีภาษากลางร่วมกัน

3) คุณภาพของประชากร ขึ้นอยู่กับการศึกษา สุขภาพ อนามัย ทศนคติ และความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีในการพัฒนาทุกรูปแบบ

ในอัครัญญูสูตร ประชากรในรัฐเป็นสัตว์โลกคือพรหมที่ย้ายถิ่นฐานจากพรหมโลกชั้นอาภัสสระมาที่โลกตามแรงกรรม สัตว์โลกพวกนี้มีสภาพร่างกายเป็นทิพย์ มีฤทธิ์ทางใจ มีปิตเป็นอาหาร มีรัศมีแผ่ชานออกจากกาย สัญจรอยู่ในอากาศ เช่นเดียวกับสมัยที่อยู่ในพรหมโลกชั้นอาภัสสระ เป็นผู้ที่ไม่ไชนดังเดิม แต่ได้ย้ายมาอาศัยอยู่อย่างถาวร ดำรงชีพด้วยการบริโภคพืชพรรณที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ได้แก่ จัวนดิน ซึ่งลอยอยู่บนผิวน้ำ สะเก็ดดิน เครือดิน และข้าวสาลีเกิดเองตามธรรมชาติ ผลิตผลเป็นข้าวสารสุก ไม่มีเกลบและรำ ตามลำดับ (ที. ปา. 11/119-124/88-92) มีจำนวนประชากรประมาณหนึ่ง แต่คงมีจำนวนไม่มากนัก

เนื่องด้วยเป็นสัตว์โลกที่ย้ายถิ่นฐานจากพรหมโลกชั้นอาภัสสรมาที่โลกด้วยกัน จึงไม่มีความแตกต่างทางด้านวิถีชีวิตต่าง ๆ ตลอดจนกระทั่งภาษาในการติดต่อสื่อสารแต่อย่างใด เป็นผู้ที่มีความรู้และมีคุณธรรมและมีคุณวิเศษ เพราะได้เคยบำเพ็ญสมณกรรมฐานจนได้บรรลุทุติยฌานขึ้นปณิธีคือประณิธสูงสุดมาแล้วทั้งสิ้น แต่เมื่อมาอยู่ในรัฐ ในเวลาต่อมา มีบางคนละเมิดในกรรมสิทธิ์ทรัพย์สินของผู้อื่น พุดเท็จ ตลอดจนทำร้ายร่างกายผู้อื่น ทำให้คุณธรรมและคุณวิเศษที่มีอยู่ได้ค่อย ๆ เสื่อมไป

มนุษย์ในช่วงต้นที่มีกำเนิดในโลกนี้ได้จัดระเบียบทางสังคมขึ้นก่อน โดยมี “ครอบครัว” เกิดขึ้น และครอบครัวขยายใหญ่ขึ้นเป็นกลุ่มก้อนในเชิงเชื้อสายหรือวงศ์วาน ต่อมาวงศ์วานได้มีความเกี่ยวพันกับวงศ์วานอื่น ๆ จนรวมตัวกันขึ้นเป็นเผ่าชน ความสัมพันธ์ในเผ่าชนนั้นมักเป็นความสัมพันธ์ของหลายตระกูล แต่มีความเกี่ยวโยงกันอยู่บ้างทางสายโลหิตหรือโดยการสมรส ลักษณะที่สำคัญของเผ่าชนคือ 1) อยู่ในพื้นที่อันแน่นอน 2) มีภาษาและวัฒนธรรมและระบบสังคมที่ยึดอยู่ต่อกัน 3) อาจมีการเคารพบูชาบรรพบุรุษคนใดคนหนึ่งหรือมีการบูชาเทพดาประจำเผ่าชน (ดร.จิโรโชค (บรรพต) วีระสัยและคณะ, 2532 : 78)

รัฐเผ่าชนเป็นรูปแบบของรัฐที่ก่อตั้งขึ้นโดยธรรมชาติที่สุด และนับเป็นรูปแบบรัฐแบบแรกที่เกิดขึ้น รัฐแบบนี้มักเป็นรัฐเล็ก ๆ มีพลเมืองไม่มาก (รองศาสตราจารย์ดำริห์ บุรณะนนท์, 2549 : 40) ดังนั้น รัฐในอัครัญญสูตรจึงเป็นเพียงรัฐในยุคเริ่มต้นคือรัฐเผ่าชน (Tribal State) ซึ่งเกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของวงศ์วานต่าง ๆ ซึ่งมีภาษาและวัฒนธรรมเดียวกัน

2. ดินแดนหรืออาณาเขต (Territory) คือ รัฐจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่มีดินแดนหรืออาณาเขตที่แน่นอน ดินแดนมีประเด็นที่จะต้องพิจารณาดังนี้

1) ที่ตั้ง (Location) หมายถึง แผ่นดิน (Land) ทะเล (sea) และเขตท้องฟ้าเหนือพื้นดิน (Air) ไหลทวีป และอากาศ

2) ขนาดของดินแดน (Size of Territory) ไม่มีหลักเกณฑ์ไว้นแน่นอนตายตัวว่า จะต้องมีความเหมาะสมกับจำนวนประชากรด้วย

ในอัครัญญสูตร รัฐนั้นมีดินแดนที่แน่นอน แต่ไม่ได้รับขนาดของดินแดนเอาไว้ แต่ก็มีขนาดที่เหมาะสมกับจำนวนของประชากรซึ่งคงมีไม่มากนัก

3) ภูมิอากาศ (Climate) วิวัฒนาการทางการเมืองนั้นส่วนมากเกิดขึ้นในรัฐที่อยู่ในเขตอบอุ่น ความหนาวเย็นในเขตอาร์กติกทำให้มีการต่อสู้เพื่อการเลี้ยงชีพมากเกินไป ขณะเดียวกัน ดินแดนในเขตร้อนยสุตรที่มีภูมิอากาศร้อน ปรากฏว่า มีสิ่งจำเป็นต่อการเลี้ยงชีพอย่างบริบูรณ์ ทำให้ประชาชนไม่ค่อยขวนขวายและขะมักเขม้นเท่าที่ควร เนื่องจากธรรมชาติได้ให้สิ่งที่ต้องการเกือบทุกประการ จึงมีความเชื่อว่า ภูมิอากาศของแต่ละรัฐมีบทบาทสำคัญต่อชีวิตของประชาชนและรัฐ

ในอัครัญญสูตร รัฐอยู่ในเขตอบอุ่น ประชาชนไม่ต้องการต่อสู้เพื่อการเลี้ยงชีพส่วนตัวมากเกินไป จึงทำให้มีวิวัฒนาการทางการเมืองเกิดขึ้นตามลำดับ

4) ทรัพยากรธรรมชาติ (Natural Resource) รัฐจะมีกำลังทหารและเศรษฐกิจที่ดีได้ ก็ต่อเมื่อมีทรัพยากรอันจำเป็นต่ออุตสาหกรรมและการบริโภคของประชากร การค้นพบดินแดนที่มั่นคงแห่งใหม่ย่อมก่อให้เกิดมีคนอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐาน และในกรณีที่มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติหมดไป คนในรัฐนั้นจำเป็นต้องหาทางอพยพไปสู่ดินแดนที่มีทรัพยากรที่สมบูรณ์กว่า ซึ่งอาจก่อให้เกิดการรุกรานหรือสงครามขึ้นได้ ในบางครั้งการมีทรัพยากรมากก็เป็นการทำลายรัฐนั่นเอง (รองศาสตราจารย์ ดร. สุพจน์ บุญวิเศษ, 2551 : 36)

ในอัครัญญสูตร ในระยะแรก ช่วงที่โลกกลับก่อตัวขึ้นใหม่ เริ่มจากสภาพที่เป็นน้ำแผ่เต็มอวกาศอันกว้างขวางเปล่า ไม่มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และดวงดาวใด ๆ ทั่วบริเวณมืดมิด โลกค่อย ๆ แข็งตัวขึ้น เป็นแผ่นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ คือมีพืชพรรณทางธรรมชาติเกิดขึ้นตามลำดับ คือ จัณดิน ลอยอยู่บนผิวน้ำ สะเก็ดดิน เครือดิน และข้าวสาลีเกิดเองตามธรรมชาติ ผลผลิตเป็นข้าวสารสุก ไม่มีเกลือและรา เป็นสังคมแบบเก็บข้าวสาลีที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาเป็นอาหาร มีความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ ต่อมา ได้พัฒนาเป็นสังคมเกษตรกรรม คือมีการแบ่งปันที่ดินเพื่อการครอบครอง ในระยะนี้ ได้มีการทำเกษตรกรรม

3. รัฐบาล (Government) เป็นสถาบันทางการเมืองของรัฐและเป็นส่วนหนึ่งที่ขาดไม่ได้ของรัฐ และรัฐจะยังไม่มีสภาพเป็นรัฐโดยสมบูรณ์จนกว่าจะได้มีการจัดตั้งรัฐบาล เพื่อจัดการปกครองรัฐให้มีระเบียบแบบแผน และรักษาความสงบ ทำให้ประชาชนมีการอยู่ร่วมกันได้ โดยมุ่งหวังที่จะได้รับการรับรองจากรัฐอื่น ๆ ทำให้สามารถติดต่อสัมพันธ์ทางการทูตทางการค้า รัฐบาลนั้นถือกำเนิดมาจากการรวมกันของประชาชนเพื่อมุ่งแสวงหาความคุ้มครองอันเป็นวัตถุประสงค์ร่วมกัน

รัฐบาลมีลักษณะ 4 ประการ ได้แก่ (ดร.จิโรช (บรรพต) วีระสัยและคณะ, 2532 : 91-104)

- 1) กระบวนการปกครอง (Process of Governing)
- 2) ภาวะที่มีระเบียบหรือการมีความสงบเรียบร้อย (Ordered Rule)
- 3) คณะบุคคลที่มีอำนาจปกครอง (those who govern)
- 4) รูปแบบการปกครอง (Form of Governing)

ในอัครัญญสูตร มหาชนได้ร่วมกันคัดเลือกผู้ที่มีลักษณะดีให้ทำหน้าที่ปกครองดูแล เนื่องจากผู้ปกครองเป็นผู้ที่มหาชนคัดเลือกแต่งตั้ง ในระยะเริ่มต้น จึงเป็นเพียงบุคคลผู้หนึ่งซึ่งมาจากการเลือกตั้ง ไม่ถึงกับเป็นคณะบุคคลที่มีอำนาจในการปกครอง

4. อำนาจอธิปไตย (Sovereignty) เป็นองค์ประกอบประการสุดท้ายที่สำคัญของรัฐ อำนาจอธิปไตย คือ อำนาจสูงสุดในการปกครองรัฐ

อำนาจอธิปไตยประกอบไปด้วย

1) อำนาจอธิปไตยภายใน (Internal Sovereignty) หมายถึง การที่มีอำนาจที่จะปกครองตนเองและมีอำนาจสูงสุดที่จะดำเนินการใด ๆ ในรัฐอย่างมีอิสระ ปราศจากการควบคุมจากรัฐอื่น ๆ

2) อำนาจอธิปไตยภายนอก (External Sovereignty) หมายถึง การมีอิสระ มีเอกราชสามารถจะดำเนินความสัมพันธ์กับรัฐอื่น ๆ

อำนาจอธิปไตยมีลักษณะ 4 ประการ ได้แก่ (ดร.จิโรช (บรรพต) วีระสัยและคณะ, 2532 : 91-104)

- 1) ความเด็ดขาด (Absoluteness) หมายถึง ไม่มีอำนาจอื่นใดในรัฐเหนือกว่าอำนาจอธิปไตย
- 2) การแผ่อิทธิพลทั่วอาณาบริเวณ (Universality) หมายถึง อำนาจที่มีอยู่เหนือคนทุกคนในรัฐ ทุกองค์การที่อยู่ในรัฐ แต่มีข้อยกเว้นคือผู้แทนทางการทูตจากรัฐอื่นอาจไม่ต้องอยู่ในอำนาจหรืออาจละเว้นการปฏิบัติตามกฎหมายบางอย่างของรัฐได้

3) ความถาวร (Permanence) หมายถึง อำนาจอธิปไตยคงอยู่คู่กับรัฐเป็นการถาวรตราบเท่าที่มีความเป็นเอกราช การเปลี่ยนผู้บริหารภายในประเทศไม่ได้ทำให้อธิปไตยของรัฐหมดสิ้นไป

4) การแบ่งแยกมิได้ (Indivisibility) หมายถึง รัฐหนึ่งจะมีอำนาจอธิปไตยเพียงอำนาจเดียวหรือหน่วยเดียว อำนาจอธิปไตยอยู่กับรัฐเท่านั้น จะมีการแบ่งหรือแยกอำนาจอธิปไตยไปในส่วนต่าง ๆ ภายในรัฐมิได้

ในอัครคัมภีร์ รัฐซึ่งในระยะแรก เป็นรัฐเผ่าชน (Tribal State) มีอำนาจสูงสุดที่จะดำเนินการใด ๆ ในรัฐได้อย่างมีอิสระ ปราศจากการควบคุมจากรัฐอื่น ๆ ไม่มีการกล่าวถึงการดำเนินความสัมพันธ์กับรัฐอื่น ๆ ต่อมาพัฒนาเป็นนครรัฐ (City State) รัฐจักรวรรดิ (Empire State) และรัฐประชาชาติ (Nation State) ในที่สุด

สรุปได้ว่า ประชากรในอัครคัมภีร์ เป็นสัตว์โลกคือพรหมที่ย้ายถิ่นฐานจากพรหมโลกชั้นอาภัสระมาที่โลกตามแรงกรรม มีวิถีชีวิตต่าง ๆ ตลอดจนกระทั่งภาษาในการติดต่อสื่อสารเหมือนกัน ต่อมา มีบางคนประพฤติชั่วช้า เช่น การละเมิดในกรรมสิทธิ์ทรัพย์สินของผู้อื่น พวดเท็จ ตลอดจนทำร้ายร่างกายผู้อื่น รัฐเป็นเพียงรัฐในยุคเริ่มต้นคือรัฐเผ่าชน (Tribal State) ซึ่งเกิดขึ้นจากการรวมตัวของวงศ์วานต่าง ๆ มีดินแดนที่แน่นอน มีพื้นที่ไม่กว้างขวางมากนัก อยู่ในเขตอบอุ่น เป็นแผ่นดินที่เหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรม มหาชนได้ร่วมกันคัดเลือกผู้มีลักษณะดีให้ทำหน้าที่ปกครองดูแลตัดสินข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น จึงเป็นเพียงบุคคลผู้หนึ่งซึ่งมาจากการเลือกตั้ง ไม่ถึงกับเป็นคณะบุคคลที่มีอำนาจในการปกครอง มีอำนาจสูงสุดในการปกครองประชาชนภายในรัฐได้อย่างมีอิสระปราศจากการควบคุมจากรัฐอื่น ๆ แต่ยังไม่มีการกล่าวถึงกิจกรรมการดำเนินความสัมพันธ์กับรัฐอื่น ๆ

วิวัฒนาการของสถาบันทางสังคมในรัฐ

สถาบันทางสังคมเป็นกระบวนการหรือการรวมกลุ่มที่มีการจัดระเบียบอย่างสูง เช่น มีการกำหนดบทบาทและความสัมพันธ์ของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง มีระบบ เช่น มีการกำหนดว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องมีส่วนต้องทำอะไร และมีเสถียรภาพหรือความมั่นคง โดยมีแนวโน้มที่เปลี่ยนแปลงยาก และไม่ขึ้นอยู่กับการบุคคลใดบุคคลหนึ่ง โดยเฉพาะ (รองศาสตราจารย์สุพัตรา สุภาพ, 2536 : 63) อัครคัมภีร์ได้แสดงถึงวิวัฒนาการของสถาบันทางสังคมในระยะเริ่มต้นของรัฐ ดังนี้

1. สถาบันครอบครัว

สัตว์โลกที่ย้ายถิ่นฐานจากพรหมโลกชั้นอาภัสระมายังโลกนี้ ได้บริโภคงานดิน สะเก็ดดิน เครือดินและข้าวสาลีซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เมื่อบริโภคข้าวสาลีไปนาน ๆ เข้า จึงมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายมากขึ้น คือเกิดอวัยวะเพศชายและเพศหญิงขึ้น ทำให้เกิดลักษณะเป็นผู้ชายและผู้หญิงเด่นชัด เมื่อคนต่างเพศเพ่งมองกัน จึงเกิดความรู้สึกทางเพศขึ้น และได้เสพเมถุนธรรมกัน การเสพเมถุนธรรมนี้ เขาถือว่าเป็นความชั่ว ฉะนั้น เมื่อเห็นผู้ใดเสพเมถุนธรรมกัน คนส่วนมากจะพากันขับไล่ออกไปจากหมู่ ต่อมา ผู้นิยมเสพเมถุนธรรมจึงแยกตัวไปปลูกเรือนอยู่เพื่อมิให้ผู้อื่นเห็น (ที.ปา. 11/126-127/92-93) พวกนี้มีคำเรียกต่อมาว่า อาคาริก “ผู้ครองเรือน” ส่วนผู้ไม่มีเรือน เรียกว่า อนาคาริก ซึ่งต่อมา ได้แก่ นักบวช

ในอัครคัมภีร์ไม่ได้กล่าวไว้ว่า มีการสมสู่จำกัดคู่หรือไม่จำกัดคู่ จึงไม่อาจกล่าวแน่ชัดลงไปได้ แต่การที่จะเกิดสถาบันครอบครัวนั้น เกิดขึ้นขณะที่มีการเลือกคู่แล้ว แยกตัวออกจากสังคมไปสร้างที่อยู่ เพื่อเป็นการกำบังการสมสู่ แล้วมีการอยู่กันเป็นคู่ จึงสามารถเรียกว่าเป็นครอบครัว ซึ่งถือว่าเป็นสถาบันสังคมแรกของมนุษย์

2. สถาบันเศรษฐกิจ

เมื่อสร้างสถาบันครอบครัวแล้ว มนุษย์เริ่มมีความเกียจคร้าน ไม่แสวงหาอาหารแบบหามือกินมือเสียแล้ว จึงได้สะสมกักตุนเศรษฐกิจตามวิถีชีวิตตามธรรมชาติ ได้แก่ ข้าว เอาไว้บริโภคได้นาน ๆ 2 วันบ้าง 4 วันบ้าง 8 วันบ้าง (ที.ปา. 11/127/93-94) ในขั้นแรก เศรษฐกิจจึงดังกล่าวก่อเกิดมีอยู่แล้ว เป็นสมบัติธรรมดาอย่างอุดมสมบูรณ์ ไม่มีใครถือสิทธิ์อ้างเอาเป็นเจ้าของโดยเฉพาะ แต่เมื่อสะสมผลผลิตที่ธรรมชาติให้ไว้เช่นนั้น ธรรมชาติจึงไม่สนองตอบ คือเกิดขึ้นได้ทันต่อความต้องการ จึงมีการแบ่งปันทรัพย์สินคือที่ดิน พร้อมทั้งมีการรับรองสิทธิใน

การครอบครองไว้ด้วย ในระยะนี้ สังคมของมนุษย์พัฒนาขึ้นตามลำดับ รู้จักทำเกษตรกรรม เป็นวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมที่สำคัญมากขึ้นตอนหนึ่ง ซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของมนุษย์ในกาลต่อมา

3. สถาบันการปกครอง

ต่อมา มีบางคนละโมภโสมทรัพย์สินของผู้อื่น ทั้ง ๆ ที่ทรัพย์สินของตนก็มีอยู่แล้ว ถูกจับได้และถูกลงโทษหลายครั้ง ก็ยังไม่ประพฤติตามครรลองครองธรรม ความชั่วช้าต่าง ๆ เช่น การลักทรัพย์ การพูดเท็จ การทำร้ายร่างกาย จึงได้เกิดขึ้น

เมื่อมนุษย์เดือดร้อนเช่นนี้ จึงร่วมกันสรรหาคัดเลือกผู้ที่มีลักษณะดีคือ ผู้ที่มีรูปร่างงดงามกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า น่าเกรงขามกว่าผู้อื่น ให้ทำหน้าที่ปกครองดูแล (ที.ปา. 11/130/96) เนื่องจากผู้ปกครองเป็นผู้ที่มหาชนคัดเลือกแต่งตั้ง จึงมีชื่อว่า มหาสมมตราช เนื่องจากเป็นเจ้าของแผ่นดินหรือเป็นใหญ่แห่งที่นาทั้งหลาย จึงมีชื่อว่า กษัตริย์ เนื่องจากผู้ปกครองทำหน้าที่ได้ดี ทำให้ประชาชนยินดีพอใจได้ จึงมีชื่อว่า ราชา

4. สถาบันศาสนา

ต่อมา เมื่อมีคนกระทำความชั่วช้าต่าง ๆ มากขึ้น จึงมีคนกลุ่มหนึ่งออกบวช แบ่งเป็น 3 กลุ่มย่อย คือ 1. พรหมณ์ (ผู้ลอยบาป) ช่วยทำหน้าที่สั่งสอนและทำพิธีลอยบาปให้ 2. ฌายกะ (ผู้เพ่ง) สร้างกุฏิให้ขึ้น เพ่งในกุฏินั้น และ 3. อชฌายกะ (ผู้ไม่เพ่ง) พวกที่ไปอยู่รอบหมู่บ้านรอบนิคม แต่งตำรา คือแต่งพระเวทและสอนให้ผู้อื่น สวดสาธยาย พวกนี้ก็ได้รับการบำรุงเลี้ยงดูจากประชาชนพวกที่นิยมเสพเมถุนธรรม ซึ่งเป็นผู้ครองเรือนและมีหน้าที่ทำงานต่าง ๆ ตามถนัด ประชาชนที่ทำงานการงานที่เด่น หรือชั้นสูง เช่น การค้าขาย จึงมีชื่อว่า แพศย์ ยังมีประชาชนบางกลุ่ม ทำงานเล็ก ๆ น้อย ๆ จึงมีชื่อว่า ศูทร

แต่ต่อมา มีนักบวชอีกกลุ่มหนึ่งเกิดขึ้นมา เรียกว่า สมณะ เกิดขึ้น คือ มีกษัตริย์ผู้เปื้อนหน้าหน้าที่ปกครอง จึงออกไปบวชเป็นบรรพชิต เรียกตัวเองว่า สมณะ แม้พวกพรหมณ์ พวกแพศย์และพวกศูทรที่เปื้อนหน้าหน้าที่อาชีพการงานของตน ๆ ออกบวชเป็นบรรพชิต ก็เรียกว่า สมณะ เหมือนกัน (ที.ปา. 11/132-135/97-99)

สรุปได้ว่า สถาบันทางสังคมในระยะเริ่มแรกของมนุษย์ในอัครัญญสูตรเกิดขึ้นเพราะการเพิ่มขึ้นของมนุษย์ การขยายตัวของรัฐ ความชั่วร้ายที่มาจากจิตใจของมนุษย์ ทำให้มีสถาบันทางสังคมต่าง ๆ เพื่อแก้ไข ปัญหาที่เกิดขึ้น โดยเริ่มจากสถาบันครอบครัว เป็นการสร้างสรรค์สมาชิกใหม่เพื่อสืบตระกูลต่อไป สถาบันเศรษฐกิจ เป็นการบำบัดความต้องการทางเศรษฐกิจ สถาบันการปกครอง เป็นการระงับข้อขัดแย้งระหว่างบุคคล และเป็นการรักษาความสงบเรียบร้อย ควบคุมให้มีการปฏิบัติตามกฎกติกาที่ร่วมกันสร้างขึ้น และสถาบันศาสนา เป็นกลไกสำคัญในการควบคุมทางสังคม เพื่อให้เกิดความประพฤติอันถูกต้อง นำไปสู่ความสงบสุขในรัฐ

บทสรุป

อัครัญญสูตรเป็นพระสูตรลำดับที่ 4 ในทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค เล่มที่ 11 มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรม ได้แก่ กุศลกรรมบถ 10 โพธิปักขิยธรรม 7 ไตรลักษณ์ และปฏิจางสมุพบาท เป็นหลัก และได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นมาของโลก มนุษย์ สังคม และวรรณะ ซึ่งเป็นอาชีพงานที่ทำที่แตกต่างกันไป

รัฐในอัครัญญสูตร เป็นเพียงรัฐในยุคเริ่มต้นคือรัฐเผ่าชน (Tribal State) ซึ่งเกิดขึ้นจากการรวมตัวของวงศ์วานต่าง ๆ ประชากรเป็นสัตว์โลกคือพรหมที่ย้ายถิ่นฐานจากพรหมโลกชั้นอาภัสสระมาที่โลกตามแรงกรรม มีวิถีชีวิตต่าง ๆ ตลอดจนจนกระทั่งภาษาในการติดต่อสื่อสารเหมือนกัน มีดินแดนที่แน่นอน แต่ไม่ได้รับขนาดของดินแดนเอาไว้ แต่จะมีพื้นที่ไม่กว้างขวางมากนัก อยู่ในเขตอบอุ่น เหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรม เนื่องจากความ

ขัดแย้งและการเอาเปรียบกันของคนในสังคม มหาชนได้ร่วมกันคัดเลือกบุคคลที่มีลักษณะดีให้ทำหน้าที่ปกครองดูแลตัดสินข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยความชอบธรรม รัฐมีอำนาจสูงสุดในการปกครองประชาชนภายในได้อย่างมีอิสระ ปราศจากการควบคุมจากรัฐอื่น ๆ ไม่ได้กล่าวถึงกิจกรรมการดำเนินความสัมพันธ์กับรัฐอื่น ๆ

สถาบันทางสังคมต่าง ๆ เกิดขึ้นเพราะการเพิ่มขึ้นของมนุษย์ การขยายตัวของรัฐ และความชั่วร้ายที่มาจากจิตใจของมนุษย์ ได้ทำหน้าที่แตกต่างกันไป ไม่ว่าจะเป็นการสร้างสรรค์สมาชิกใหม่เพื่อสืบตระกูลต่อไป การบำบัดความต้องการทางเศรษฐกิจ การระงับข้อขัดแย้งระหว่างบุคคลและเป็นการรักษาความสงบเรียบร้อยตลอดจนกระทำการควบคุมทางสังคม เพื่อให้เกิดความประพฤติอันถูกต้อง โดยมีเป้าหมายคือการทำให้รัฐเกิดความสงบสุข

เอกสารอ้างอิง

- จรรยา สุภาพ. (2514). **หลักรัฐศาสตร์**. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช.
- คำรพ ฐิตะนันทน์, รองศาสตราจารย์. (2549). **ความรู้เบื้องต้นทางรัฐศาสตร์และกฎหมายมหาชน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิติธรรม.
- บรรพต วีระสัย, ดร.และคณะ. (2532). **รัฐศาสตร์ทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประชาชนจำกัด.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 10, 11, 20**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2532). **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน.
- สุพัตรา สุภาพ, รองศาสตราจารย์. (2536). **สังคมวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด.
- สุพจน์ บุญวิเศษ, รองศาสตราจารย์ ดร. (2551). **หลักรัฐศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม.ที.เพรส.
- อานนท์ อาภาภิรม. (2545). **รัฐศาสตร์เบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พริ้นติ้ง เฮ้าส์.